

В. В. Муж

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права

Т. З. Гарасимів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
професор кафедри теорії та філософії права,
д-р юрид. наук

ЮРИДИЧНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

© Муж В. В., Гарасимів Т. З., 2015

Статтю присвячено дослідженню способів і засобів формування правової свідомості в ракурсі забезпечення їх реалізації державою та громадянським суспільством.

Здійснено спробу охарактеризувати основні методи формування правосвідомості, розділяючи їх за категоріями на "публічні" та "приватні", залежно від суб'єктів їх впровадження.

Доходимо висновку, що ключове місце в системі засобів формування правової свідомості займає правове виховання як передумова соціального розвитку особи.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, мораль, норма права, право, правове виховання, правосвідомість, юридична освіта.

В. В. Муж, Т. З. Гарасимів

ЮРИДИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

Статья посвящена исследованию способов и средств формирования правового сознания в ракурсе обеспечения их реализации государством и гражданским обществом.

Осуществлено попытку охарактеризовать главные методы формирования правосознания, разделяя их за категориями на "публичные" и "частные", в зависимости от субъектов их внедрения.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, мораль, норма права, право, правовое воспитание, правосознание, юридическое образование.

V. V. Muzh, T. Z. Garasymiv

THE LEGAL METHODS OF FORMATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS

The article is devoted to the exploration of ways and methods of formation of legal consciousness in the context of ensuring their realization of the State and civil society.

The author attempted to describe the basic methods of forming of legal consciousness separating them into categories to "public" and "private", depending on the subjects of their implementation.

We come to the conclusion that a key place in the system of remedies of formation of legal consciousness takes legal education as a precondition for social development of individual.

Key words: civil society, the State, morality, the rule of law, law, legal education, legal consciousness.

Постановка завдання. Важливість явища правосвідомості на становлення та розвиток громадянського суспільства, правової держави, регулювання відносин у тому ж суспільстві не викликає сьогодні жодних сумнівів. Завдяки своїй багатогранності, що проявляється не тільки в нормативній якості, але й у духовному аспекті, правосвідомість покликана виражати основні

моральні цінності людства. Своєю чергою, вона безпосередньо пов'язана з суспільством, оскільки є віддзеркаленням та направляючим вектором його правових пріоритетів. Суспільство, на сучасному етапі розвитку цивілізації, розглядається через призму держави, оскільки в такій організації здатне функціонувати, розвиватися та перебувати у так званій “формальній безпеці”. Саме тому в цій статті запропоновано розглянути методи формування правової свідомості як механізми, що запроваджуються державою та громадянським суспільством.

Мета статті. Дослідити юридичні способи та засоби формування правової свідомості як механізми держави та громадянського суспільства.

Аналіз досліджень. Проблема правової свідомості особи, групи, чи суспільства, зокрема способам її формування приділяли чималу увагу такі науковці, як: Ю. Дмитрієнко, Ю. Калиновський, М. Кельман, С. Кравченко, А. Колодій, В. Коновалова, П. Рабінович, С. Ситар, О. Скакун, С. Сливка, М. Цимбалюк, О. Цуркан, А. Штанько та ін.

Проте ми одними з перших здійснили поділ способів формування правосвідомості на “примусові” та “добровільні”, що відображає сприйняття засобів підвищення її рівня у свідомості особи.

Основна частина. Держава та громадянське суспільство, в межах функціонального призначення, являються організаційними динамічними системами, з притаманними їм механізмами самозбереження та самореалізації, тобто виробляють способи та засоби впливу на своїх суб'єктів (громадян, соціальних груп тощо) з метою їх соціалізації. У цьому ракурсі, правосвідомість є певним засобом забезпечення правопорядку в державі та досягнення суспільного добробуту, оскільки формує в членів суспільства настанови на відповідну соціальну поведінку та суб'єктивні бажання громадського блага. Громадянське суспільство і правова держава є зацікавленими у правовому розвитку особи, тому встановлюють та санкціонують певні способи та засоби формування її правової свідомості. Сукупність таких засобів і способів правового впливу на відносини у сфері колективної правосвідомості відповідно становлять правові (юридичні) методи формування правосвідомості особи, соціальних груп та суспільства.

Правосвідомість є насамперед правовим явищем, оскільки відображає оцінні судження її суб'єктів до права, то усі способи та засоби, що впливають на її формування будемо вважати юридичними. Залежно від суб'єктів, що їх формують, ці методи, на нашу думку, варто поділити за категоріями на приватні (запроваджуються інститутами громадянського суспільства) та публічні (запроваджуються державою).

Своєю чергою, юридичними засобами, які впливають на формування правосвідомості, ми вважатимемо усі правові явища, які в тій чи іншій мірі здатні підвищувати її рівень у суспільстві, тоді як способами – характер їх вираження, тобто сам механізм відображення правових засобів у свідомості населення.

Як публічні, так і приватні способи, залежно від характеру впливу на суб'єктів правосвідомості (індивідів, соціальних груп, суспільство загалом), варто поділяти на “примусові”, тобто за рахунок тиску з боку державних органів та громадськості, і “добровільні”, за рахунок соціалізації суб'єктів та використання механізму стимулювання.

Відповідно до “примусових” способів чи засобів формування правосвідомості з боку держави належать закріплені в законах міри відповідальності (цивільно-правової, адміністративної, кримінальної) за порушення норм правової поведінки чи вчинення деліктів (обмеження у праві), а також механізми протидії негативним проявам останніх.

Слід зазначити, що правова норма може виступати в нашому розумінні як спосіб та засіб формування правосвідомості. З одного боку, захисні норми права визначають умови застосування до порушників заходів державно-владного (примусового) характеру, тобто виступають як примус

до волі суб'єктів права, а з іншого – виконують регулятивну та пізнавальну функцію, тобто встановлюють види протиправної поведінки та завдяки формальній визначеності доводять їх до населення (виступає в ролі засобу формування колективної правосвідомості через відображення у свідомості дозволеної і забороненої міри поведінки та є першоджерелом знань про об'єктивне юридичне право).

Очікувати активізації населення щодо здійснення своїх природних та законних прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх. Своєю чергою, фактором такої дієвості є зорієнтованість їхньої діяльності на підтримку саме тієї ініціативи, яка йде “знизу” – від нагальних потреб та інтересів громадян, а не “спускається зверху” – від владних структур чи тих громадських організацій, що підпорядковані цим структурам. Адже будь-який референдум чи форум, проведений громадськими організаціями, тільки тоді матиме позитивний вплив на формування правосвідомості населення, коли він ініційований самими громадянами та їх об'єднаннями, оскільки при цьому виявляється його підпорядкованість здійсненню насамперед їхніх суб'єктивних прав, а не державницьких або кланових інтересів. А тому неприпустима підміна живих проявів активності та ініціативи громадян адміністративно організованими заходами. Така досить поширена підміна дискредитує саму ідею громадянського суспільства, притуплює почуття громадянської відповідальності і знижує готовність особи до свідомого вибору власної лінії життя в умовах демократичного соціуму [1, с. 24].

Якщо держава “маніпулює” свідомістю населення завдяки властивому їй адміністративно-владному компоненту, то інститути громадянського суспільства багато в чому опираються на моральні устої цивілізації. Моральними чинниками, які впливають на особу та її правосвідомість і які вона зобов'язується добровільно виявляти у житті суспільства, є порядність, чесність, гуманність, вірність, справедливість, ввічливість, які випливають з таких моральних категорій, як добро, обов'язок, совість, честь, гідність, ідеал, щастя [2, с. 499].

Розглядаючи моральні дані людської природи, а саме: відчуття сорому, жалість, совість, Володимир Соловйов осмислював їхню важливість для формування у психіці людини необхідних життєвих правил і принципів: “Осмислюючи факт сорому, розум логічно виводить з нього необхідну, загальну і моральну обов'язкову норму: стихійне життя в людині повинно бути підкорено духовному” [3, с. 52].

Моральні норми, як і правові, або будь-які інші, таким чином, доповнюють і утворюють компендіум людських дій, проступків, висуваючи перед соціальними суб'єктами певні правові вимоги, змушуючи їх виконувати те, що без цих вимог і моральної свідомості та правосвідомості не завжди здійснювалось у належній мірі [4, с. 104].

Завданням інститутів громадянського суспільства в такому разі є соціальна адаптація громадян до моральних, духовних засад суспільства. Процес соціалізації особистості охоплює виховання активної соціальної відповідальності, розуміння необхідності дотримання соціальних норм, що, кінець кінцем, забезпечує нормативну поведінку, високий ступінь соціальної вихованості людини, попередження її антисоціальних проявів. Важливими для суспільства є і відчуття відповідальності (за доручену справу, за узяті зобов'язання, за виконувану роботу і т. д.) і пов'язане з ним відчуття контролю з боку оточення, і здатність людини до самоперевірки (“детекція помилок”) [5, с. 124].

Важливу роль у соціалізації особистості відіграє релігія, яка виступає стрижнем духовного розвитку особи та відповідно чинником об'єднання в релігійні спільноти різних категорій населення держави. Обов'язок реалізації прав віруючих і формування у них високого рівня культури на основі релігійних канонів покладено на церкву та релігійні організації, які, своєю чергою, є елементами громадянського суспільства. В основі правових норм, у багатьох випадках, лежать релігійні норми (в країнах релігійного типу правової системи вони є формою вираження права), тому їх виконання не потребує додаткового мотивованого впливу на свідомість членів релігійних спільнот.

Зупинимо нашу увагу на християнстві, оскільки саме ця релігія займає домінантне місце в нашій країні та й загалом у всій Європі. Не менш важливий є той факт, що завдяки християнству зародилася ідея людської рівності. В Святому Письмі написано: “Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, – бо всі ви один у Христі Ісусі” (Галатам 3:28).

Видатний український філософ XIX століття П. Юркевич свого часу так описував цю релігію: “Християнство дало людині невід’ємні права на релігію, сім’ю, суспільство і власність. І коли з християнством виникла свідомість люду, то саме це переконання у невід’ємності людських прав виявилось наділений такою грізною силою, що знищило увесь старожитній світ з усіма його інституціями” [6, с. 468]. Думка філософа полягала у тому, що християнство наділило людину своєрідною духовністю, що виражається у ставленні людини до людини: “На оцей ступінь духу і підноситься людина у християнстві. Моральна і розумова творчість у розвитку сім’ї, держави та ін. знаменує форму духу на відміну від форми особистості. І ось інший ступінь єдності, сутність спілкування виявляє людина стосовно людини, коли вона діє як особа. Право, що впливає з ідеї духу, поєднує їх у гармонійну єдність так само, як два тони: кожен з них окремо прямує згідно зі своїми законами, але коли вони поєднуються, коли вони суголосні, ми відчуваємо тут гармонію, красу, немовби ці тони розуміють один одного. Зазначена форма духу і складає нову душу всіх наших рухів християнства – у сім’ї, церкві, державі” [6, с. 469].

Не менш важливою була позиція П. Юркевича, що “християнство розвинуло ідею суспільства як органічного цілого, члени якого, потребуючи одне одного, взаємно слугують одне одному і до того ж так, що стосовно слабких членів докладається більша опіка, ніж стосовно сильних” [6, с. 470]. Цінність такої позиції полягає у тому, що будь-яке правове явище, зокрема правова свідомість, повинна розглядатися не тільки як індивідуальна властивість особи, а як органічна складова цілого суспільства.

Наша думка полягає у тому, що релігійні норми виступають засобом формування правової свідомості віруючих, а релігія як спосіб відображення у їх свідомості принципів права, які інтегровані з норм релігії, зокрема “Люби ближнього свого як самого себе” виражається у повазі до честі та гідності кожної людини. Роль церкви зводиться до виконання функцій навчального закладу релігійної освіти.

Звернемо також нашу увагу на взаємозв’язок правосвідомості та правової держави. З одного боку, індивіди, соціальні групи (усе населення держави з його громадськими, соціальними утвореннями), за їх “сформованого стану” правосвідомості, виступає стимулювальним фактором (ідейною основою) законотворчої діяльності з метою якісного регулювання нових чи існуючих суспільних відносин, а також беруть участь у підтриманні правового порядку. З іншого, держава повинна стимулювати і впроваджувати різні заходи на підвищення рівня правової свідомості населення. До таких заходів можна зархувати щонайменше правове виховання, що включає правову освіту та правову пропаганду. Зазначимо, що наведені заходи не повинні бути заідеологізованими чи заполітизованими. Демократична, правова держава “спроможна” реалізовувати їх без вказаних негативних тенденцій.

Слушно зазначає Є. Підчасов, що пошана до права, закону лежить у самій суті цивільного виховання, це таке ставлення до правових розпоряджень, коли людина в своїй діяльності і мотивації визнає особисту цінність закону. Правове регулювання ґрунтується на співвідношенні прав і обов’язків особистості і суспільства. Права й обов’язки виступають як форми та способи реалізації того мінімуму потреб особистості і суспільства, який забезпечує існування соціального життя. Поведінка, регульована правовими нормами, є правопослушною поведінкою. Ступінь соціальної адаптації може бути різним, але чітка грань між соціально адаптованою і неадаптованою поведінкою визначається законом. І можна стверджувати, що, практично всі різновиди злочинів – прояви соціально неадаптованої поведінки. Особа може бути правопослушною, погоджувати свою поведінку з вимогами закону тільки у зв’язку з усвідомленням його необхідності, загальносоціальної цінності [5, с. 125].

Професори О. Данильян та О. Петришин визначають, що показниками ступеня наближення до суспільного ідеалу є темпи і якість державотворчих процесів, які безпосередньо зумовлені станом правової свідомості і правової культури та спрямованістю правового виховання зокрема. Вплив останніх на процес розбудови держави відбувається за рахунок здатності правового виховання попереджати та виправляти викривлення правосвідомості, тобто орієнтувати населення на правомірну поведінку [7, с. 30]. Зокрема, ми вважаємо, що правомірна поведінка в цьому ракурсі виражається не “в сліпому слідуванні” приписам чинних норм права, а в дотриманні визнаних загальнолюдських принципів права та свобод.

Правове виховання діє на світоглядному, емоційному та поведінковому рівнях. Це означає, що правові знання не тільки засвоюються механічно, а й викликають позитивну емоційну реакцію, стимулюють правову активність. За допомогою правового виховання відбувається становлення правових і моральних цінностей у свідомості людини, розвивається стійке переконання у справедливості норм права. Людина розуміє, що необхідно слідувати принципам законності і гуманізму, а невідповідність цим принципам і нормам права невідворотно тягне за собою відповідальність. Отже, правове виховання формує культуру поведінки людини в суспільстві, усвідомлення відповідальності та взаємозв'язку з усіма його членами [8].

Уявлення про право як про універсальну систему справедливих установлень, що створюють умови для здійснення вільної волі, зближує його з мораллю, оскільки і право, і мораль є соціальними регуляторами. Поняття справедливості та свободи, будучи основними цінностями моралі, пояснюють і природу права. Правове і моральне нормування соціального життя мають загальні ціннісні підстави, які обґрунтовують безумовну значущість людської особистості. Однак ці ціннісні підстави мають різні змістовні оцінки. Право будується на цінностях формальної рівності, справедливості, що полягає в еквівалентності одержаного і наданого, свободи як умови здійснення правових відносин. Для моралі ж особливо важливими є цінності добра, справедливості (частіше жалісливої і милосердної), свободи як обов'язкової умови для можливості здійснення морального вибору. Отже, саме у процесі правового виховання етичні цінності одержують “правове звучання”, тлумачення в контексті правової системи суспільства, вони конкретизуються стосовно правових ситуацій, набувають загальнозначущого характеру [9]. Можна констатувати, що право “виховує, регулюючи”, а мораль “регулює, виховуючи”. Переплітаючись і накладаючись один на одного, вони створюють феномен етично-правового виховання. Функція такого виховання полягає у формуванні поведінки, що передбачає активне і свідоме виконання норм моралі та права. Загальною метою етично-правового виховання виступає формування в особистості етичної і правової культур, які складаються з свідомого становлення особистості до своїх прав і обов'язків, пошани до закону, готовності додержуватися його розпоряджень, боротися з порушеннями законності і правопорядку [9, с. 182].

Крім того, метою правового виховання є молоді формування правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися і виконувати його вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі у громадських справах, боротьбі з порушниками законів [10, с. 128].

Слушно зазначає Л. Тихонович, що результатом правового виховання громадян є рівень правової вихованості, яка визначається як внутрішній духовно-правовий стан, в якому перебуває особистість на момент прийняття рішення про те, як вчинити за тих чи інших обставин; це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки. Питання правового виховання громадян розглядається як невіддільна частина морального виховання, бо оволодіння нормами права значно впливає на забезпечення переведення системи моральних цінностей (абсолютно вічних (чесність, справедливість, гідність, доброта, правда та ін.), національних (патріотизм, історична пам'ять, національна гідність та ін.), громадянських (права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, повага до закону) та інших) у надбання громадян [11, с. 38].

Недарма свого часу (1964 р.) Б. Габрічідзе писав: “Сформовані раніше форми впливу на правосвідомість мас (судові процеси, лекційна пропаганда, науково-популярна література та інші) не можуть вже нас задовольнити. Життя висуває нові форми, нові напрямки посилення діяльності державних закладів, громадських організацій, самодіяльних органів мас в закріпленні правопорядку і законності, вони відрізняються суттєвим різновидом методів і засобів правового виховання в залежності від контингентів людей” [12, с. 24].

Як бачимо, правове виховання виступає методом формування правосвідомості в “публічному” та “приватному” вигляді одночасно. Тому вимагає приділення достатньої уваги з боку держави та інститутів громадянського суспільства. При чому, доволі значний вплив на реалізацію юридичної освіти в нашій країні, яка входить до структури правового виховання та виступає одночасно відособленим засобом формування правосвідомості окремої професійної спільноти, мають державні освітні установи, оскільки саме вони на цей час займають домінуюче становище на ринку освітніх послуг.

Професор О. Костенко розрізняє два типи юридичної освіти: це так званий “соціально-натуралістський” тип і “позитивістський”. Соціально-натуралістський тип юридичної освіти заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає “духу” закону, втіленому у його “букві”. Причому під “духом” закону розуміються закони природного права, які законодавець має відкривати і втілювати у “букві” законодавчого акта, а юрист – бачити у “букві” закону і керуватися ними у правозастосуванні. Позитивістський же тип юридичної освіти, навпаки, заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає “букві”, що втілює не “дух”, тобто не закони природного права, існування яких заперечується, а лише волю законодавця, яка може набирати форму сваволі [13, с. 188].

Поділяючи наукову позицію професора О. Костенка, зазначимо, що правосвідомість юристів може в повній мірі сприяти їх культурному правовому розвитку і таким чином впливати на стан розвитку правової держави та громадянського суспільства, тільки тоді, якщо їхня освіта буде виражати “соціально-натуралістський” тип. За таких умов, цінність права в їхньому розумінні полягатиме у мірі суспільної справедливості через його (права) природні начала.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що усі з перелічених способів і засобів займають важливе місце у формуванні правосвідомості особи, групи та суспільства. Однак, правове виховання і юридична освіта як форма вираження останнього, на нашу думку, є ключовим з-поміж інших, оскільки створює передумови культурного, морального, духовного розвитку особи та забезпечує відкладення у її свідомості критеріїв поведінки відповідно до правових засад суспільства.

Перспективи подальших наукових досліджень з цього питання полягають у пошуках нових підходів до реалізації правового виховання.

1. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // *Право України*. – 2007. – № 11. – С. 21–25.
2. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір [Електронний ресурс] / З. З. Петрович // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. – 2013. – Вип. 4. – С. 496–505. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvlduvs_2013_4_55.pdf.
3. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. Т. I / В. С. Соловьев // *Сост., общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги; Примеч. С. Л. Кравца и др.* – М. : Мысль, 1990. – 892, [2] с., 1 л. портр. – (Филос. Наследие. Т. 110).
4. Дмитрієнко Ю. Про акмеологічну епістемологію девіантної правосвідомості [Текст] / Ю. Дмитрієнко // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Філософія*. – 2003. – № 11. – С. 100–107.
5. Підчасов Є. В. Правосвідомість як форма соціалізації особистості [Електронний ресурс] /

Є. В. Підчасов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип. 42(2). – С. 114–126. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpri_psykhol_2012_42\(2\)_16.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnpri_psykhol_2012_42(2)_16.pdf). 6. Юркевич Памфіл. Історія Філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / П. Юркевич. – Вид. 2-ге. – К. : Ред. журн. “Український світ”, 2000. – 756 с.: портр. 7. Данильян О. Проблеми взаємовпливу правового виховання і державотворчого процесу: українські реалії / О. Данильян, О. Петришин // Вісник Академії правових наук. – Харків. – 2010. – № 1(60). – С. 28–39. 8. Ковальова Г. П. Правове виховання в контексті становлення правового суспільства [Електронний ресурс] / Г. П. Ковальова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 205–208. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnuua_2013_4_32.pdf. 9. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі [Електронний ресурс] / О. П. Дзьобань // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 179–184. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnuua_2013_4_27.pdf. 10. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Ю. Ю. Калиновський, О. М. Аксьонова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2. – С. 124–133. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnuua_2013_2_17.pdf. 11. Тихонович Л. А. Правове виховання громадян як форма взаємодії норм права та норм моралі [Електронний ресурс] / Л. А. Тихонович // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. “Право”. – 2011. – Вип. 17. – С. 35–40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znrkhnpr_pravo_2011_17_6.pdf. 12. Габричидзе Б. Н. Местные советы и воспитание социалистического правосознания трудящихся / Б. Н. Габричидзе // Изд. Ростовського университета. – Ростов-на-Дону. – 1964. – 76 с. 13. Костенко О. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання “соціально-натуралістського” типу) / О. Костенко // Право України. – 2011. – № 8. – С. 187–193.